

ИЗВОРНА ГРАЂА У АРХИВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ О ЗЛОЧИНИМА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ У ПЕРИОДУ ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

Сажетак: Босанска Крајина уз сусједна подручја Лике, Кордуна, Баније и Славоније, најстрадалније је подручје током геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској. Иако је о злочинима над Србима почињеним на овом подручју већ писано, сматрамо да изворна грађа о овој теми ни из далека није истражена, те да је потребно упознати се са њеним обимом и садржајем као и процјенити њену изворну вриједност. У раду ће бити анализирана два фонда која се чувају у Архиву Босне и Херцеговине. Ради се о фондовима Земаљске комисије Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и Анкета Савеза удружења бораца Народно-ослободилачког рата из 1961. године. Дио грађе из ова два фонда који се односи на Босанску Крајину обимом прелази 200 архивских кутија. Иако је у питању грађа другог реда, истраживање злочина над Србима на овом простору током Другог свјетског рата није замисливо без консултовања ове грађе.

Кључне ријечи: архивска грађа, Архив БиХ, Босанска Крајина, НДХ, геноцид, злочини.

Увод

Како Босанска Крајина обухвата шире подручје слива ријека Врбас, Сана и Уна, тако се током Другог свјетског рата нашла у самом средишту Независне Државе Хрватске (НДХ). Према Душану Лукачу, њено подручје је обухватало 21 срез: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Босанско Грахово, Бугојно, Гламоч, Јајце, Кључ, Котор Варош, Ливно, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Теслић, Травник и Цазин.¹ Иако постоје одређене недоумице при одређивању граница Босанске Крајине, одлучили смо се за ову дефиницију њеног простора јер, поред одређених проширења на дијелове Посавине и Средње Боне, обухвата простор историјске регије Босанска Крајина.²

¹ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 8.

² *Isto*, 5–9.

	Срез	Православни	Римокатолици	Муслимани	Остали	Укупно
1.	БАЊА ЛУКА	58.730 59,9%	26.696 27,2%	11.030 11,3%	1.546 1,6%	98.002 100%
2.	БИХАЋ	17.178 43,7%	7.999 20,3%	13.962 35,5%	170 0,5%	39.309 100%
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	39.621 69,2%	8.682 15,2%	7.335 12,8%	1.598 2,8%	57.235 100%
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	28.121 84,9%	1.641 4,9%	3.039 9,2%	328 1,0%	33.128 100%
5.	БОСАНСКА КРУПА	31.502 67,1%	347 0,8%	15.087 32,1%	7 0,0%	46.946 100%
6.	БОСАНСКИ НОВИ	30.694 79,2%	1.861 4,8%	6.110 15,8%	72 0,2%	38.737 100%
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	24.641 75,7%	1.579 4,8%	6.298 19,4%	33 0,1%	32.557 100%
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	24.644 94,4%	1.419 5,4%	48 0,2%	7 0,0%	26.118 100%
9.	БУГОЈНО	12.567 29,3%	18.558 43,2%	11.769 27,4%	53 0,1%	42.947 100%
10.	ГЛАМОЧ	19.924 80,1%	1.342 5,4%	3.607 14,5%	4 0,0%	24.877 100%
11.	ЈАЦЕ	24.176 49,8%	10.080 20,8%	14.205 29,3%	49 0,1%	48.510 100%
12.	КЉУЧ	24.814 66,6%	1.543 4,1%	10.901 29,2%	30 0,1%	37.288 100%
13.	КОТОР ВАРОШ	17.146 62,9%	5.193 19,1%	4.872 17,9%	25 0,1%	27.236 100%
14.	ЛИВНО	6.296 18,9%	23.653 71,1%	3.303 10,0%	8 0,0%	33.260 100%
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	21.991 81,4%	2.434 9,0%	2.585 9,6%	4 0,0%	27.014 100%
16.	ПРИЈЕДОР	32.750 58,6%	6.006 10,7%	16.113 28,8%	1.050 1,9%	55.919 100%
17.	ПРЊАВОР	38.964 61,2%	13.311 20,9%	4.699 7,4%	6.679 10,5%	63.653 100%
18.	САНСКИ МОСТ	28.285 60,5%	6.727 14,4%	11.652 24,9%	113 0,2%	46.777 100%
19.	ТЕСЛИЋ	28.474 67,7%	6.861 16,3%	6.412 15,2%	344 0,8%	42.091 100%
20.	ТРАВНИК	5.557 12,2%	20.903 46,1%	18.512 40,8%	414 0,9%	45.386 100%
21.	ЦАЗИН	11.072 23,4%	895 1,9%	35.313 74,7%	3 0,0%	47.283 100%
	Укупно	527.130 57,7%	167.730 18,3%	206.852 22,6%	12.848 1,4%	914.560 100%

Табела 1. Становништво према религијској припадности на територији Босанске крајине према попису становништва из 1931. године

Босанска Крајина је компактна територијална цјелина, једина у НДХ са српском апсолутном већином, са удјелом 57,7% у укупном становништву.³ На њу су се наслањале и друге регије у којима су Срби били најбројније становништво, попут Лике, Кордуна, Баније и Западне Славоније. Према посљедњем предратном попису из 1931. године на којем је становништво пописано према религијској припадности, податке из њега треба узимати као оријентационе, јер постоји могућност малих одступања у релацији вјерске и националне припадности. Срби су у Босанској Крајини били апсолутна већина у 15 срезова, док су у 2 среза били најбројније становништво.⁴

Током Другог свјетског рата на овом простору било је више таласа злочина над српским становништвом. Први талас злочина трајао је током друге половине јула и прве половине августа 1941. године, што је изазвало српску реакцију и општи народни устанак против НДХ. Даљи таласи злочина зависили су од ратних операција на овом подручју, тако да је српско становништво поткозарског дијела Босанске Крајине други талас страдања задесио у касно прољеће и љето 1942. године, а на подгрмечком дијелу током првих мјесеци 1943. године, након великих њемачко-ушастких операција усмјерених против устаничких јединица на овим подручјима.

Посљедице ратних дешавања на овом подручју биле су огромне. Према за сада најобухватнијем и најрелевантнијем попису жртава Другог свјетског рата на југословенском подручју, на територији Босанске Крајине пописане су укупно 109.622 жртве што је 52,2% од укупних ратних губитака на територији послеријатне Босне и Херцеговине. У укупном збиру од 109.622 жртве на територији Босанске Крајине, српске жртве учествују са бројем од 99.995 или 91,2%.⁵

Већ поглед на ове статистике говори да је простор Босанске Крајине био поприште како ратних дејстава тако и злочиначких похода војних формација НДХ усмјерених против српског становништва.

У послеријатном периоду значајан број војних операција и злочина почињених на територији Босанске Крајине добио је и својеврсну обраду у литератури коју су углавном чиниле локалне монографије и зборници сјећања. Већина ове литературе настале током социјалистичког периода заснована је на изјавама учесника и свједока забиљеженим у времену настајања конкретне монографије, што значи да су аутори у веома малом обиму користили архивску грађу. Тек у посљедњих неколико деценија наилазимо на литературу која је у цјелини заснована на архивској изворној грађи. Све ово говори да догађаји на подручју Босанске Крајине чекају адекватну историографску обраду.

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II (Beograd: Državna štamparija, 1938), 11.

⁴ *Isto*.

⁵ „Stradali Jugoslavije od 06.04.1941. do 15.05.1945. godine prema mestu stanovanja pre rata i nacionalnoj pripadnosti“, у: *Попис „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године* (Београд: Музеј жртава геноцида), 1–2, <https://www.muzejgenocida.rs/images/r/TabPregled.pdf> (приступљено 26. 4. 2025).

	Срез	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Остали	Укупно
1.	БАЊА ЛУКА	5.935 (3.938)	304 (269)	364 (326)	225	149 (86)	6.977 (4.844)
	Челинац	(231)	(3)	(36)	-	(14)	(284)
	Лакташи	(1.766)	(32)	(2)	-	(49)	(1.849)
2.	БИХАЋ	5.218	190	1114	48	40	6.610
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	15.410 (14.754)	124 (109)	329 (302)	34	1.005 (943)	16.902 (16.142)
	Србац	(656)	(15)	(27)	-	(62)	(760)
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	16.089	92	109	6	37	16.333
5.	БОСАНСКА КРУПА	8.631	12	258	-	23	8.924
6.	БОСАНСКИ НОВИ	8.704	30	179	4	22	8.939
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	4.310	86	76	1	14	4.487
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	862	23	2	-	9	896
9.	БУГОЈНО	3.016 (688)	140 (32)	424 (120)	30 (18)	12 (5)	3.622 (863)
	Горњи Вакуф	(37)	(58)	(154)	-	(2)	(251)
	Доњи Вакуф	(690)	(12)	(110)	(4)	(3)	(819)
	Купрес	(1.601)	(38)	(40)	(8)	(2)	(1.689)
10.	ГЛАМОЧ	2.776	25	117	1	7	2.926
11.	ЈАЈЦЕ	4.038 (1.298)	52 (51)	136 (116)	19	12 (7)	4.257 (1.491)
	Шипово	(2.740)	(1)	(20)	-	(5)	(2.766)
12.	КЉУЧ	2.346	28	157	1	18	2.550
13.	КОТОР ВАРОШ	484 (339)	64 (51)	167 (134)	4	2	721 (530)
	Скендер Вакуф	(145)	(13)	(33)	-	-	(191)
14.	ЛИВНО	2.110	301	201	-	14	2.626
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	2.194	44	99	1	-	2.338
16.	ПРИЈЕДОР	7.113	121	342	24	114	7.714
17.	ПРЊАВОР	841	35	125	5	112	1.118
18.	САНСКИ МОСТ	5.797	104	245	43	17	6.206
19.	ТЕСЛИЋ	283	73	101	3	5	465
20.	ТРАВНИК	548	134	331	295	49	1.357
21.	ЦАЗИН	3.290	13	345	-	6	3.654
	Укупно	99.995 91,2%	1.995 1,8%	5.221 4,7%	744 0,7%	1.667 1,6%	109.622 100%

Табела 2. Жртве Другог свјетског рата са подручја Босанске Крајине према попису „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године

Грађа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

За оснивање комисија које ће се бавити прикупљањем грађе о почињеним ратним злочинима била је кључна Московска конференција одржана од 19. до 30. октобра 1943. године. На њој је усвојена Декларација о одговорности земаља сила Осовине за почињене злочине током рата у свим земљама које је окупирала Њемачка. Истовремено је у Лондону основана Комисија Уједињених нација за ратне злочине (United Nations War Crimes Commission). Из ње је улиједио позив свим земљама чланицама Антихитлеровске коалиције да оснују своје државне комисије за истраживање ратних злочина.⁶

На основу ових препорука Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) донијело је одлуку о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Након оснивања Државне почео је и процес оснивања земаљских комисија које су се током рада даље гранале на окружне, среске, општинске и мјесне.

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Босне и Херцеговине основана је на другом засједању Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (ЗАВНОБиХ), одржаном од 30. јуна до 2. јула 1944. године у Санском Мосту. У њене надлежности спадало је прикупљање података о дјелима ратних злочинаца и њихових помагача, доношење одлука о утврђивању ратних злочинаца и састављање реферата о дјеловању организација, покрета и група који су помагали окупатору. Радила је од 1. јула 1944. до 1. новембра 1947. године.⁷ Архив Босне и Херцеговине је у два наврата, 1951. и 1954. године, запримио грађу Земаљске комисије. Архивско сређивање фонда завршено је 1969. године. За овај фонд није израђен сумарни инвентар те као основно информативно средство служи опис фонда у Водичу Архива БиХ.⁸

Грађа фонда подјељена је на књиге и списе поред којих још постоје картотеке ратних злочинаца, жртава и индекс одлука. За тему овог рада важност имају списи који су подјељени у 7 засебних секција:

1. **Спискови жртава** је одјељак фонда у обиму од 15 кутија грађе. Садржи спискове жртава из 66 срезова Босне и Херцеговине са подацима за око 119.000 жртава. Документа су углавном писана руком и тешко читљива. Структура података у самим списковима није уједначена што отежава упоредну анализу приликом истраживања. Спискови су рађени по срезовима и сложени абецедно тако да се спискови жртава са подручја Босанске Крајине налазе у првих 13 кутија.
2. **Записници о саслушању свједока** највећи је одјељак у обиму од 240 кутија грађе. Грађа је распоређена по срезовима и сложена по абецедном

⁶ Saima Lojčić-Duraković, „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje“, *Časopis Spekto*, I, br. 1, (2024), 4–56, 42–43.

⁷ *Isto*, 49–50.

⁸ *Vodič Arhiva BiH* (Sarajevo: Arhiv BiH, 1987), 88.

редослиједу. Овај одјељак садржи исказе свједока злочина, које су сачинили локални представници Комисије, те је структура добијених података углавном иста. Свједоци су требали да дају податке о почињеном злочину, злочинцима који су га починили и о жртвама конкретног злочина, као и о насталој материјалној штети. Обим исказа и количина саопштених података варирају од исказа до исказа, као што је и обично случај код овакве врсте извора. Обим овог одјељка грађе који се односи на Босанску Крајину износи 129 кутија и распоређен је на сљедећи начин:

	срез	број кутија	број кутије у фонду
1.	БАЊА ЛУКА	9	1–9
2.	БИХАЋ	5	10–14
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	11 (10)	33–42
	Србац	(1)	203
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	10	23–32
5.	БОСАНСКА КРУПА	3	43–45
6.	БОСАНСКИ НОВИ	14	50–63
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	8	64–71
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	3	73–75
9.	БУГОЈНО	4	77–80
10.	ГЛАМОЧ	5	105–109
11.	ЈАЏЕ	8	114–121
12.	КЉУЧ	6	125–130
13.	КОТОР ВАРОШ	3	135–137
14.	ЛИВНО	6	138–143
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	4	155–158
16.	ПРИЈЕДОР	13	164–176
17.	ПРЊАВОР	9	177–185
18.	САНСКИ МОСТ	4	190–193
19.	ТЕСЛИЋ	2	214–215
20.	ТРАВНИК	1	219
21.	ЦАЗИН	1	81
	Укупно	129	129

Табела 3. Записници о саслушању свједока у фонду Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача који се односе на Босанску Крајину

3. **Пресуде** је одјељак у обиму од 12 кутија са укупно 1.858 пресуда за ратне злочине. Иако је Земаљска комисија доносила одлуке о проглашењу ратних злочинаца, оне су биле декларативне природе и нису имале правне посљедице већ су могле послужити као иницијални материјал тужилаштвима за формирање тужилачких предмета. У циљу што детаљнијег прикупљања података о ратним злочинима и злочинцима, судови у Босни и Херцеговини су Земаљској комисији достављали пресуде из предмета ратних злочина. Овај одјељак садржи пресуде из основних и

окружних судова у Бањој Луци, Бихаћу, Добоју, Мостару, Сарајеву, Травнику и Тузли, као и пресуде Војног суда 27. стрељачке дивизије Тузла. Подаци добијени из пресуда који се односе на конкретан злочин, углавном су дати у скраћеној варијанти јер судови Земаљској комисији нису достављали комплетне предмете већ само коначну пресуду. Укупан број пресуда не представља и укупан број предмета јер се у овом одјељку налазе и пресуде другостепених судских инстанци које су одлучивале по жалбама у првостепеном поступку. За подручје Босанске Крајине незаобилазне су кутије 1–4 и 10, односно грађа судова у Бањој Луци, Бихаћу и Травнику, иако би истраживач требао да прегледа комплетну грађу јер територијална јурисдикција судова није досљедно примјењивана.

4. **Одлуке о утврђивању ратних злочина и њихових помагача** је одјељак у обиму 30 кутија грађе. Документи у овом одјељку садрже појединачне картоне проглашених ратних злочинаца са личним подацима проглашеног ратног злочинца, кратким описом почињеног злочина, подацима о жртвама злочина и подацима о доказном материјалу. Грађа у овом одјељку је сложена без територијалног, хронолошког или абecedног/азбучног критеријума и није могуће одредити у којим кутијама се налази грађа која се односи на подручје Босанске Крајине.
5. **Записници о саслушању ратних злочинаца**, одјељак у обиму од 2 кутије, садржи исказе лица која су оглашена као ратни злочинци, дате војним властима у оквиру предистражних радњи. Иако су током сређивања фонда пописана саслушана лица, што олакшава коришћење овог дијела грађе, без претходног знања о дјеловању конкретног лица није могуће одредити који исказ се односи на злочине почињене на подручју Босанске Крајине.
6. **Спискови злочинаца** је одјељак у обиму од 5 кутија, који садржи податке о оглашеним ратним злочинцима различитих војних формација. Спискови су сложени у кутијама онако како су настајали или запримљени, без неког посебног критеријума.
7. **Реферати** представљају одјељак фонда у обиму од 7 кутија. Одјељак садржи веома разноврсну грађу различите провенијенције у коју улазе преписи из других архива и комисија, исјечци из новина, елаборати састављени о одређеним непријатељским јединицама. У свих 7 кутија овог одјељка налази се грађа важна за изучавање догађаја на подручју Босанске Крајине.

СУБНОР – Анкета

С обзиром на то да овај фонд доноси пописе жртава Другог свјетског рата са подручја послеријатне Босне и Херцеговине, прије него што се посветимо самом фонду морали бисмо се накратко осврнути на историјат пописа жртава Другог свјетског рата, као и на оснивање и дјеловање Савеза удружења бораца Народно-ослободилачког рата (СУБНОР).

Југословенска држава је, као углавном и све друге европске државе, на крају Другог свјетског рата изнијела податке о ратним губицима процјењеним на 1.706.000

жртава стварних ратних губитака.⁹ Из каснијих полемика, у којима је учествовао и Владета Вучковић који је као студент математике израдио овај прорачун, постало је јасно да се ради о процјени демографских губитака док би стварни ратни губици били процјењени на око 1.000.000 жртава.¹⁰ Први попис жртава рата извршила је статистичка служба Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године. Овим пописом, који доноси податке за 505.182 жртве (већ је речено да је на подручју Босне и Херцеговине пописано око 119.000 жртава), нису обухваћени страдали припадници Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, нити посматрано са позиција тадашње власти, припадници непријатељских формација.¹¹ Како број жртава овог пописа није одговарао процјењеном броју жртава, попис је архивиран, а подаци из њега нису ушли у службену употребу. Сљедећи попис жртава који је проведен на нивоу државе био је попис Савезног завода за статистику. Њиме су обухваћена 597.323 страдала лица којима је у југословенској држави био признат статус жртве. Због објективних мањкавости, методолошких проблема, али и због висине броја жртава, материјали овог пописа похрањени су у Архиву Југославије. Тек 1992. године материјале је преузео Музеј жртава геноцида и започео рад на њиховој ревизији и допуни, што је резултовало допуном списка са подацима за око 60.000 жртава.¹² Иако, како је већ речено, овај попис има одређене мањкавости, он је ипак најобухватнији и најрелевантнији попис жртава Другог свјетског рата на југословенском простору, те је све друге пописе жртава којима располажемо потребно употриједити за допуну и исправку података о жртвама садржаним у овом попису.

Као што видимо, пописи жртава рата током југословенског периода нису представљали само хуманитарно питање, већ је оно имало доминантно политичку компоненту. Југословенска држава из рата је изашла са изузетно великим теретима које можемо видјети у великим ратним губицима у људству, уништеној економији, разореној инфраструктури, у значајном обиму уништеном стамбеном фонду. Додатно је било веома оптерећујуће крваво међунационално наслеђе, јер је упоредо са окупацијом и борбом против окупационих снага на југословенској територији вођен и грађански рат, а на оном дјелу њене територије на којем је током рата егзистирала НДХ извршен је и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. У оваквој ситуацији социјалистичке власти су трагале за стратегијом која би обезбједила ратни ентузијазам пријекто потребан за обнову земље с једне стране, а с друге обезбједила суживот југословенских националних заједница које су се, колико јуче, налазиле на супротним странама у рату. Рјешење овог редуса виђено је у продукцији жељене слике

⁹ Јован Мирковић, „Жртве рата 1941–1945. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршене ревизије пописа“, у: *Шушњар 1941. зборник саопштења, свједочења и докумената*, уредник Владимир Лукић (Оштра Лука: Општина Оштра Лука: Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“: Агенција за издавачку дјелатност „Слово“, 2008), 25–59.

¹⁰ *Исто*.

¹¹ *Исто*.

¹² *Попис „Жртве рата 1941. – 1945.“ из 1964. године* (Београд: Музеј жртава геноцида), <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%Bertve/istorijat-popisa-%C5%Bertava-rata-1941-1945> (приступљено 30. 4. 2025).

рата и револуције, односно у креирању политикá памћења Другог свјетског рата које би биле сагласне са конструкцијом тековина Народноослободилачке борбе међу којима је једна од најважнијих била братство и јединство.

За реализацију ове стратегије био је задужен СУБНОР основан 1947. године у Београду.¹³ Током оснивачког конгреса, на мјесто председавајућег Извршног одбора Главног одбора изабран је Јосип Броз Тито. На мјесто првог секретара Извршног одбора изабран је Александар Ранковић, а на мјесто другог секретара Осман Карабеговић. На мјесто потпредседника Савеза изабран је Едвард Кардељ, а у ужем руководству нашли су се још и Милован Ђилас, Владимир Бакарић и Моша Пијаде.¹⁴

Одмах након оснивања државног Савеза бораца организовани су и земаљски (касније републички), затим обласни и на крају срески (касније општински) и мјесни. Републички органи за свој рад су били одговорни Главном одбору у Београду, али централа није стриктно контролисала креирање и реализацију пројеката републичких савеза бораца.

Ако пажљиво погледамо разлоге због којих је настао и ко је био у најужем руководству, јасно је да се није радило о организацији која би само бринула о статусу ратних ветерана, већ о организацији са озбиљним политичким задацима. Општи курс дјеловања СУБНОР-а назначен је у програмском говору Јосипа Броза на оснивачком конгресу:

„Разумије се, задаћа коју сте ви ставили пред нас није лака, јер се не ради о организацији која треба да животи и с времена на вријеме нешто декларативно учини; не ради се о избору људи који требају каткад да се састану и попричају о свему, само не о ономе о чему треба. Наша нова организација је борбена, а не обична организација. [...] Да у изградњи земље будете [борци] у првим редовима, да и ту покажете и да унесете у све слојеве радног народа онај исти ентузијазам и хероизам који сте показали у борби за ослобођење земље“.¹⁵

Ова општа начела су разрађена у читавом низу задатака. Први задатак био је збрињавање бораца Народноослободилачког рата у материјалном, здравственом, социјалном и сваком другом смислу. Даље су се ређали: рад на изградњи братства и јединства југословенских народа у очувању мира, васпитању омладине у борбеним традицијама, најужа сарадња са активном војском, успостављање сарадње са другим организацијама бораца, рад на његовању традиција Народноослободилачког рата, што је представљало изградњу сјећања на ратне догађаје и личности, као и борбу против фашизма и „унутрашњег елемента, нарочито антикомунистичког и националистичког“.¹⁶

Као што се види, циљеви СУБНОР-а су имали правну, социјалну и педагошку компоненту. Разумије се, у различитим периодима његовог дјеловања примат су

¹³ Хајке Карге, *Сећање у камени – окаменјено сећање* (Београд: XX век, 2014), 19.

¹⁴ *Isto*, 33.

¹⁵ Детаљније код: Ajdin Muhedinović, „Uloga SUBNOR-a u obilježavanju Narodnooslobodilačkog rata tokom 1970-ih godina“ master rad (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2018), 8.

¹⁶ *Isto*, 9.

имале и различите компоненте постављених циљева. У самом почетку примат су имале компоненте које су се односиле на правни положај и социјални статус ветерана и породица погинулих бораца. Тек након Четвртог конгреса СУБНОР-а 1961. године дошло је до постепеног трансфера пажње са ових питања на она педагошка. Овај трансфер се догодио из два разлога. Прво, усљед општег друштвеног развоја већина ветерана је ријешила најургентнија питања везана за правни положај и социјални статус и, друго, стасавала је нова генерација југословенских грађана која се рата није сјећала и која је, због све већег присуства западних тенденција и индустрије забаве у масовној култури, имала низак степен свијести о рату и револуцији.

Почетком шездесетих година XX вијека показао се генерацијски јаз, што је довело до промјене у креирању садржаја мнемоничких пракси који је сада био усмјерен на генерације које долазе. Креирани садржај је пласиран у широкој лепези која се кретала од уџбеничких садржаја и осмишљавања наставних програма до покушаја учитавања ратних тема у форме масовне културе.¹⁷

Истовремено када се догађају ове промјене, СУБНОР БиХ провео је Анкету у оквиру које је постојало шест пописних категорија за које су израђени засебни пописни обрасци: 1. погинуле борце; 2. преживјеле борце; 3. жртве фашистичког терора; 4. отјеране на присилни рад; 5. бивше политичке затворенике, интернирце и депортирце и 6. бивше ратне заробљенике.

Превасходни циљ Анкете био је вођење уредних евиденција за различите потребе СУБНОР-а, а стајао је у уској вези са промјенама мнемоничких пракси првенствено код подизања споменика у помен на погинуле борце и жртве фашистичког терора. СУБНОР је током педесетих година, тачније од оснивања па до 1961. године, на територији Југославије подигао 14.402 споменика на мјестима сјећања. На територији БиХ подигнуто их је 3.574.¹⁸ На већини ових споменика биле су само исписане пригодне поруке или у најбољем случају опис догађаја. Тек током шездесетих година XX вијека дошло је до подизања споменика, углавном на мјестима масовних злочина над цивилним становништвом, на којима се појављују спискови жртава страдалих на том мјесту.

Пописне листе у оквиру Анкете рађене су у више примјерака, од којих је једна остајала локалним органима, док су остале послане регионалним и републичким органима СУБНОР-а. Примјерак који је био у власништву републичких органа СУБНОР-а депонован је у Архив Босне и Херцеговине.¹⁹

Комплетан материјал Анкете у обиму од 231 фасцикле разврстан је по срезовима, дјелимично и по општинама, а сложен према абецедном редослиједу. У фасциклама пописни материјал је разврстан по обрасцима, при чему сваки образац садржи пописне листе за једну од 6 пописних категорија.

Податке о ратним жртвама наћи ћемо у обрасцима 2 и 3, односно у пописним

¹⁷ Н. Karge, *n. d.*, 53–58.

¹⁸ Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947–1965. године“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, (2007), 61–82.

¹⁹ Мина Кујовић, „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini“, у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945?*, urednik Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za historiju, 2006), 217–234.

категоријама погинули борци и жртве фашистичког терора. Ипак је потребно прегледати и обрасце 4, 5 и 6 јер су у појединим срезовима у пописним листама унутар ових образаца уписани убијени и умрли.

У пописној категорији погинули борци, подаци о свакој пописаној жртви рата распоређени су у четрнаест рубрика и то: 1. презиме, очево име, име; 2. пол; 3. година рођења; 4. мјесто рођења; 5. народност; 6. занимање до априла 1941. године; 7. ко даје податке о лицу које се пописује; 8. када је ступио у НОВ, мјесто и година; 9. у коју јединицу НОВ је ступио: чета, батаљон, бригада или др. јединица; 10. да ли је био у непријатељским формацијама прије ступања у НОВ и којим; 11. када је погинуо, мјесец и година и на којој дужности је био у моменту смрти; 12. којој јединици је припадао када је погинуо; 13. мјесто, село, планина гдје је погинуо и 14. је ли је био заробљен и да ли је у заробљеништву убијен или умро. Поред ових рубрика остављена је и додатна за евентуалне примједбе пописивача.

На сличне податке наилазимо и у категорији жртве фашистичког терора, с том разликом да су подаци распоређени у дванаест рубрика. Првих седам рубрика су исте, а преосталих пет су: 8. мјесто и година кад је погинуо; 9. на који начин је смрт наступила: масовни покољ у мјесту, насељу, збјегу, шуми, логору у земљи или иностранству, у затвору или слично; 10. мјесто, насеље гдје је смрт наступила; 11. непријатељ који је извршио убиство: усташа, четници, Нијемци, Италијани, усташка полиција, њемачка полиција и др.; 12. адреса једног преживјелог члана уже породице погинулог лица: мајка, отац, брат и др.

Податке о жртвама Другог свјетског рата са територије Босанске Крајине наћи ћемо у 95 фасцикли овог фонда и то:

	срез	број фасцикли	број фасцикле у фонду
1.	БАЊА ЛУКА	9	1–9
	Челинац	1	59
	Лакташи	5	132–134b
2.	БИХАЋ	1	47
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	5	127–131
	Србац	2	178–179
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	7	12–18
5.	БОСАНСКА КРУПА	3	44–46
6.	БОСАНСКИ НОВИ	8	19–26
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	2	56–57
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	1	42
9.	БУГОЈНО	4	38–41
	Горњи Вакуф	2	93–94
	Доњи Вакуф	3	76–78
	Купрес	2	120–121
10.	ГЛАМОЧ	3	195–197
11.	ЈАЈЦЕ	1	107
	Шипово	12	194–205
12.	КЉУЧ	2	115–116
13.	КОТОР ВАРОШ	2	113–114
	Скендер Вакуф	1	175
14.	ЛИВНО	1	127
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	6	141–146
16.	ПРИЈЕДОР	1	162
17.	ПРЊАВОР	3	159–161
18.	САНСКИ МОСТ	2	182–183
19.	ТЕСЛИЋ	1	207
20.	ТРАВНИК	2	211–212
21.	ЦАЗИН	1	58
	Укупно	95	95

Табела 4. Број и распоред фасцикли у фонду СУБНОР-а – Анкета у којима се налазе подаци о жртвама из Босанске Крајине

Комплетна грађа овог фонда није истражена тако да није могуће са сигурношћу процјенити обухват пописа. На основу неких парцијалних истраживања можемо закључити да је он обухватио мањи број жртава у односу на попис „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године. Ипак, на основу истог истраживања закључујемо да је изворна вриједност овог фонда изузетно велика јер се поред чињенице да укупно доноси

податке за мањи број жртава, показало да он доноси податке о значајном броју жртава које, из различитих разлога, нису обухваћене пописом „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године.²⁰ Упоредном анализом ова два пописа степен пописаности жртава могао би се подићи за око 20% у односу на данашње стање.

Закључак

Босанска Крајина једино је подручје у НДХ у којем су Срби чинили апсолутну већину становништва, а истовремено најстрадалније подручје са огромним степеном учешћа српских жртава у укупном збиру жртава. О почињеним злочинима на овом простору писано је у протеклом периоду, али најчешће на темељу накнадних сјећања и без консултовања архивске грађе. Овако формирану слику страдања српског становништва могуће је допуњавати и учинити прецизнијом, кориштењем два фонда која се чувају у Архиву Босне и Херцеговине.

Фонд Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача садржи грађу од изузетног значаја за истраживање злочина и жртава злочина на подручју Босанске Крајине. У списима, односно у 7 одјељака овог дијела фонда, налази се укупно 311 кутија грађе која доноси податке о злочинима на територији Босне и Херцеговине. Око половине ове грађе садржи податке о Босанској Крајини. Иако се највећим дијелом ради о секундарној грађи, њена изворна вриједност је изузетно велика јер је ријеч о подацима прикупљеним непосредно послје рата, а које су прикупљали званични државни органи. Грађа овог фонда је због тога незаобилазна, као допуна примарној изворној грађи, за истраживање ратних догађаја на територији Босанске Крајине.

С обзиром на то да је питање утврђивања идентитета и броја жртава Другог свјетског рата једно од питања на које историографија ни из далека није дала одговор, важност фонда СУБНОР-Анкета није потребно посебно образлагати. Централизација пописа жртава Другог свјетског рата посао је који стоји пред српском историографијом, а при његовом извођењу незаобилазно је консултовање података које доноси и овај фонд. Његов изворни потенцијал омогућава подизање степена пописаности жртава рата за око 20% у односу на тренутно стање.

Због свега наведеног закључујемо да ова два фонда која се налазе у Архиву Босне и Херцеговине чувају незаобилазну грађу коју је потребно консултовати при истраживању Другог свјетског рата и геноцида над Србима у НДХ на територији Босанске Крајине.

---

²⁰ Драгослав Илић, *Жртве лојора на Београдском сајмишћу према Анкети СУБНОР-а из 1964.* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 16–25.

Објављени и неођјављени извори:

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II. Beograd: Državna štamparija, 1938.

Vodič Arhiva BiH. Sarajevo: Arhiv BiH, 1987.

Литература:

Бергхолц, Макс. „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947–1965. године“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, (2007), 61–82.

Илић, Драгослав. *Жриве логора на Београдском сајмишћу према Анкеји СУБНОР-а из 1964*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Мирковић, Јован. „Жртве рата 1941–1945. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршене ревизије пописа“. у: *Шушњар 1941. зборник саопштења, свједочења и докумената*. Уредник Владимир Лукић, 25–59. Општра Лука: Општина Општра Лука: Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“: Агенција за издавачку дјелатност „Слово“, 2008.

Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Beograd: XX vek, 2014.

Kujović, Mina. „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini“. у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945?*. Urednik Husnija Kamberović, 217–234. Sarajevo: Institut za historiju, 2006.

Lojić-Duraković, Saima. „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje“, *Časopis Spekto*, br. 1, (2024), 4–56.

Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.

Muhedinović, Ajdin. „Uloga SUBNOR-a u obilježavanju Narodnooslobodilačkog rata tokom 1970-ih godina“, master rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2018.

Интернет:

Попис „Жриве рајна 1941. – 1945.“ из 1964. године. Београд: Музеј жртава геноцида, <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%BErtve/istorijat-popisa-%C5%BErtava-rata-1941-1945> (приступљено 30. 4. 2025)..

DRAGOSLAV ILIĆ

The Republic Center for Research on War,
War Crimes and the Search for Missing People
Banja Luka

**THE ORIGINAL SOURCES IN
THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
ON CRIMES IN THE BOSNIAN KRAJINA
DURING THE PERIOD OF THE GENOCIDE
AGAINST THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA**

Summary

The Bosnian Krajina, with the neighbouring areas of Lika, Kordun, Banija and Slavonia, represents the area that suffered the most during the genocide against the Serbs in the Independent State of Croatia. Although it has already been written about the crimes committed against Serbs in this area, we believe that the source material on this topic is far from investigated and that it is necessary to become familiar with its scope and content, as well as to assess its original value. The paper will analyze two collections kept in the Archives of Bosnia and Herzegovina. These are the collections of the National Commission of Bosnia and Herzegovina for Determining the Crimes of the Occupiers and Their Helpers and the Survey of the Alliance of the Association of the Fighters of the National-Freedom War from 1961. The part of the material from these two collections that relates to the Bosnian Krajina exceeds 200 archive boxes. Although these are secondary sources, researching crimes against the Serbs in this area during World War II is unthinkable without consulting this material.

Keywords: archival material, the Archives of Bosnia and Herzegovina, Bosnian Krajina, the Independent State of Croatia, genocide, crimes.

